

A JEWISH MIGRATION BEYOND THE PALE OF SETTLEMENT THE CASE OF KHARKIV IN LATE RUSSIAN EMPIRE

Artem Kharchenko

Kharkiv I. P. Kotlyarevsky National University of Arts
ORCID: 0000-0002-3314-5084

DOI: 10.36169/2227-6068.2022.02.00003

Abstract. *The article represents an attempt to assess the impact of the phenomenon of migration on the formation of one of Ukraine's largest cities, Kharkiv. The complexity of the city's ethnic and religious mosaic was especially noticeable in the period of its greatest prosperity—the last third of the 19th and first half of the 20th centuries. The Russian Empire had established orderly hierarchies of its ethnic groups/nations. Jews constituted one of the main national/confessional communities in the city. Mostly recent arrivals, just like the majority of Kharkiv's other residents during the rapid urbanization of the last third of the 19th century, they took active part in the formation of the modern city. An open question today is what the face of the new Kharkiv will be like in the aftermath the current war, and whether the city will retain its Jewish community.*

Keywords: *Jews, community, empire, migration, city, urbanization, Kharkiv*

The full-text version of this article is available in Ukrainian.

ЄВРЕЙСЬКА МІГРАЦІЯ ЗА СМУГУ ОСІЛОСТІ: ВИПАДОК ХАРКОВА В ПІЗНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Артем Харченко

Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського
ORCID: 0000-0002-3314-5084

Анотація. *Стаття містить спробу визначити вплив феномену міграції на формування одного з українських мегаполісів – Харкова. Складність етнічної та конфесійної мозаїки міста особливо помітна в період його найбільшого розквіту – останньої третини ХІХ – перших десятиліттях ХХ століть. Російська імперія впорядковувала та вишиковувала ієрархії своїх народів/націй. Однією з основних національних/конфесійних спільнот міста була єврейська. Євреї стали активними учасниками формування модерного міста, такими само мігрантами, як більшість мешканців Харкова в бурхливій урбанізації останньої третини ХІХ століття. Відкритими питаннями сьогодні залишаються, яким буде обличчя Харкова після поточної війни та чи збереже місто єврейську спільноту.*

Ключові слова: *євреї, громада, імперія, міграції, місто, урбанізація, Харків*

Вступ

Конфлікт на Донбасі, який розпочався 2014 року, а в лютому 2022 року перейшов у повномасштабну війну Російської Федерації проти України, став для Харкова одним з найбільших викликів в історії міста. Можливо, саме ці події завершили епоху як найбільших успіхів у його історії, так і періодів фрустрації, пов'язаних з революціями та війнами, економічними експериментами й масовими репресіями. Протягом останньої третини XIX століття Харків перетворився на вузол між столичними містами імперії та її півднем. За цей час місто отримало свої основні міфи і пов'язані з ними образи – перша столиця, промисловий гігант, місто студентів. У незалежній Україні Харків втратив своє привілейоване становище, але за інерцією лишився містом великим, хоча, можливо, вже й не величним. У 2014 році Харків опинився на краю прірви, коли лише рішучі дії місцевих бізнес-політичних еліт зупинили розвиток сценарію з утворенням «народної республіки» (Portnov 2016). Харків ніби повернувся у XVII–XVIII століття, знову вдягнувши шати прикордонного міста, що підтвердили події лютого 2022 року.

Наразі невідомий сценарій завершення поточної війни, але, безсумнівно, одним з її наслідків буде постання нового Харкова. Сьогодні тривають численні дискусії про майбутнє міста (Publichna dyskusiya 2022), його відновлення (Terehov 2022) та його нові ідентичності.

Одна з важливих для Харкова рис – полікультурність. З одного боку, теза про багатонаціональність постійно наявна в суспільно-політичному дискурсі міста, зокрема туристичний сайт, який запрошував гостей до міста, повідомляв про 111 національностей, представники яких мешкають у Харкові (Kharkiv 2016). З другого боку, в місті весь час наголошувалося на домінуванні двох національних елементів – українського і російського. В імперських ієрархіях українці були або частиною «русского народа», або посідали другу сходинку після «старшої сестри». При цьому незаперечною вважалася монополія православ'я як основної конфесійної належності харків'ян. У дискусіях про ідентичність міста періоду незалежності тривалий час також складно було відстежити щось поза цією православною слов'янською спільнотою. Отже, виходить, що публічно йшлося фактично лише про багатонаціональність, однак не про полікультурність міста.

Насправді ж, полікультурність Харкова – це важлива характеристика його модерної історії. Присутність євреїв, караїмів і німців у період імперії, грузинської та вірменської діаспори за радянських часів, азербайджанської, корейської та арабської спільнот сучасного міста стала важливим чинником його розвитку, ці культурні спільноти створювали особливу атмосферу співжиття з тими, хто сприймався як «інший», але поступово ставав «сусідом». Кожна з цих груп була чи є актором, який впливав на формування міського простору, перетворював ідентичність його мешканців на мультикультурну.

З середини XIX століття єврейська спільнота була однією з найпомітніших в історії міста. Активна присутність євреїв у Харкові збігається з початками його імперської кар'єри. Весь подальший період єврейська спільнота зростала синхронно зі збільшенням міста. Єврейська історія Харкова містить чимало сюжетів, серед яких і

боротьба за присутність у місті поза Смугою єврейської осілості, і період революцій та громадянської війни, в якому лише збіг обставин дозволив місту уникнути хвилі антиєврейського насильства, розвиток культури мовою їдиш у 1920-ті роки, та події Шоа в 1941–1943 роках, нарешті масова еміграція в Ізраїль, яка почалася з падінням СРСР. Єврейська спільнота Харкова періоду незалежності непорівнянна за своєю чисельністю з часами імперій, але вона лишається помітною в житті міста. Зокрема, у 1939 році єврейське населення міста перевищувало 130 тис., за переписом 1989 в місті налічувалося 49 тис. євреїв, а в 2001 перепис засвідчив 11,5 тис. євреїв у Харкові. Ситуація 2014 року та подальший перебіг подій негативно відбилися на єврейській спільноті, змушуючи родини з дітьми або літніх людей залишати місто. У лютому 2022 року ситуація значно погіршилася, коли російські ракети руйнували не лише єврейську пам'ять міста – Дробицький Яр (Romanenko 2022), але й пошкодили головну синагогу (Rosiys'ki syly vchynuyaut' 2022), змусили сотні євреїв виїхати з Харкова. Здається, сьогодні під питанням саме збереження присутності єврейської спільноти Харкова. Водночас дослідження єврейської історії міста, увага до моменту інтеграції тієї чи тієї спільноти до міського простору актуалізуються дискусіями про постання нової ідентичності Харкова – процесу, який ніколи не відбувається в порожнечі, але повертає нас до вже знайомих сюжетів.

На початку шляху

У 1877 році Яків Дайхес, віленський купець першої гільдії, вирішив продовжити свої справи у Харкові й записався до місцевого купецтва (Gil'dejskij spisok 1880). За чотири роки Гершко Ведиславський, солдат у відставці, найнявся у прикажчики до харківського купця Гольдриха. Як з'ясувала ревізійна комісія, відставник торгував старими меблями на Благовіщенському ринку Харкова (Po vorosu o evreâh). За два роки до Першої російської революції ремісник Лейба Шапіро отримав дозвіл влаштуватися слугою в харківського купця Залмана Добкіна (Pro ziasuvannia prav: 5). У 1911 році десятирічний Авраам-Бер Юровський стараннями батька, харківського міщанина, отримав можливість переїхати до міста й навчатися в одній з місцевих шкіл (O vyâsnenii prav: 6). Історії цих людей об'єднує рішення виїхати за межі свого проживання і опинитись на новому місці, яке відкривало їм нові можливості. Їхні подорожі пов'язані з часом, який у літературі дістав найменування «епоха масових міграцій» (Hatton 1998).

Міграції єврейства в період пізньої Російської імперії торкнулися сотень тисяч людей і були важливим складником міграційних рухів, що охопили в той час європейський континент (Baines 1985; Hatton 1998). Водночас в історіографії переважно представлена тема транснаціональної міграції, передусім до Північної Америки й Палестини (Alroey 2015: 101). Ізраїльський дослідник Шауль Штампер писав про важливість дослідження внутрішньої єврейської міграції в Російській імперії, однак цей заклик не започаткував нової тенденції (Stampfer 1995: 28).

Актуальність вивчення міграційних процесів зумовлена також їхньою роллю у формуванні нових урбаністичних просторів – мегаполісів півдня імперії – Одеси,

Єкатеринослава, Харкова. Важливим контекстом єврейської міграції є рухи інших етнічних та конфесійних груп.

Завданнями дослідження є проаналізувати напрямки єврейської міграції, простежити, звідки прибували переселенці, з'ясувати, що зумовлювало міграційний рух, дослідити склад мігрантів, представивши певний колективний портрет переселенців.

Аналіз міграційної мережі змушує максимально широко окреслювати географічні межі дослідження. Однак основну увагу ми фокусуємо на великому місті, яке ставало транзитним вузлом для багатьох переселенців. Прикладом такого міста ми обрали Харків. Місто за часів імперії пройшло шлях від степової фортеці пограниччя до важливого регіонального центру (Kravchenko 2011: 47).

Що зумовило наш вибір? По-перше, в останній третині XIX – першій чверті XX століття місто набуває статусу економічно важливого транзитного вузла. Ми визначаємо Харків як імперське місто, маючи на увазі наявність високої варіативності місцевої соціальної організації за формальної однаковості адміністрування міста, характерних для Російської імперії (Herasymov 2009: 282–298). По-друге, в останній третині XIX століття Харків став визначати один з популярних напрямків для єврейської міграції – поза Смугою осілости. За цей період сотні тисяч євреїв оселилися за її межами, сформувавши численні громади у столичному Санкт-Петербурзі та інших містах. Перепис 1897 року зафіксував 314 тис. євреїв, які жили поза Смугою осілости та мали для цього законні підстави (Obšij svod 1905). Значна кількість євреїв перебувала у «внутрішніх губерніях», фактично порушуючи чинне законодавство. Недосконалість офіційної статистики в цьому питанні не є таємницею для дослідників (Nathans 2002: 51).

Представлення єврейської громади у фокусі певного міста – популярний в історіографії сюжет. Увага фахівців з історії євреїв Російської імперії та раннього радянського періоду часто прикута до великих міст з великими єврейськими громадами – Санкт-Петербурга, Варшави, Одеси, Києва, Мінська (Nathans 2002; Scott 2012; Zipperstein 1986; Meir 2010; Vempograd 2013). Автори переважно досліджують відносини імперської бюрократії та єврейського населення, з яким чиновництво столичних і губернських міст намагалося дати собі раду. Проблема формування єврейських громад, роль міграції в цих процесах залишаються недостатньо поясненими або невідрефлексованими.

Для визначення місця Харкова на мапі внутрішньої єврейської міграції в Російській імперії використано концепцію Річарда Роуланда (Rowland 1986: 207–234). Американський дослідник диференціював закономірності географічного розселення євреїв Російської імперії в межах Смуги осілости, пов'язавши їх з передумовами масових міграцій. Виділивши основні зони розселення, Роуланд визначив характеристики, які дозволяли їх порівнювати або розрізняти. Два полюси Смуги осілости: північний захід (територія Царства Польського) і південний схід (Новоросія) представлені як наближені один до одного регіони, де відбувалася активна модернізація, а єврейське населення намагалось концентруватися у великих містах, на кшталт Варшави й Одеси. Історичний досвід євреїв у польських землях

робив міста пріоритетними для мігрантів. Центральну частину Смуги осілости, зокрема Київську, Волинську, Подільську губернії тощо, схарактеризовано як економічно відсталі райони з високою щільністю єврейського населення та відносно низькою урбанізацією. Нарешті, як перехідна зона представлені Чернігівська та Полтавська губернії з малочисельним єврейським населенням, також зосередженим у містах.

На цій мапі Харків був містом між південно-східною – «єврейські острови у морі неєвреїв» – та центральною зонами, що дає можливість провести паралелі з іншими великими центрами єврейської міграції – Одесою та Києвом. В останній третині XIX століття Одеса, Київ, Харків були центрами економічної модернізації на півдні імперії та притягали тисячі мігрантів, що дозволяло проводити паралелі, називаючи ці регіони «українською Америкою» (Lisák-Rudnic'kij 1994: 155). Досвід єврейського населення в цих містах мав свої особливості.

В Одесі була тривала історія єврейської присутності. «Золотий вік» її громади припав на другу третину XIX століття, коли до міста переселялися євреї з австрійської Галичини. У Харкові євреї не мали легальних підстав на проживання в місті до 1859 року. Проте, на відміну від Одеси, Харків не знав масового антиєврейського насильства, навіть у кризові 1881–1882 роки або 1905 року. Від середини XIX століття формування єврейської громади міста відбувалося більш-менш одночасно з Києвом. Харків так само перебував на перетині багатьох шляхів, концентруючи населення прилеглих територій, а також дистанційованих білоруських і великоросійських губерній, переселенців з малих та великих міст. Навколо Харкова не існувало численних єврейських містечок-штетлів, як то було у випадку Києва, і це, безумовно, збіднювало джерела міграції. Харків не був близьким до центрів концентрації євреїв, тож мігрантам треба було зробити свідомий вибір і відірватись від звичного середовища. Але у другій половині XIX століття Харків так само, як і Київ, став привабливішим за містечка, у яких тривалий час зосереджувалося єврейське життя (Petrovsky-Shtern 2014: 156). Крім того, цей період відбиває зміну відчуття часових і просторових меж. Наприклад, поява залізниці зробила «близьким» те, що раніше вважалося «далеким».

Щоб визначити, що Харків міг запропонувати єврейському мігранту, мобільному в географічному й соціальному плані, та відповідно, що переселенець міг запропонувати місту, використано типологію міст південних губерній імперії, які запропонували Алексис Гофмайстер і Райнером Лінднером (Hofmayster 2011: 202–210; Lindner 2006: 39–85). Дослідники наголошують на важливості своєї типології для розуміння розмаїття імперського досвіду. Вони визначають основні характеристики, припасовуючи їх до опису певного міста. Наприклад, Київ визначається як адміністративний центр, де індустріалізація ставала вторинним процесом. Євреї тут були однією з груп, яка домінувала в економічному житті, середній клас міста виступав гетерогенною групою, що фактично виключало етнічні конфлікти в його середовищі. Однак серед нижчих верств етнічні та соціальні конфлікти у кризових ситуаціях призводили до вибухів насильства. Другий тип – Одеса – новозасноване місто, чиє економічне значення з доіндустріальної епохи переважало адміністративні функції. Певною мірою парадоксально, що четверте за розміром місто імперії, яке поступалося

лише столицям і Варшаві, не мало статусу губернського центру. У своєму просторі місто поєднувало динаміку, взаємодію та відторгнення різних груп населення. Перспективи соціального зростання, які для багатьох мігрантів ставали дедалі примарнішими, постійно притягували велику кількість переселенців, що, зрештою, призводило до соціальної напруги. Нарешті, Єкатеринослав – промисловий центр, де всі інші сфери економіки поступалися виробництву. Місто було полем експериментів у час індустріального розвитку. Соціальний і економічний статус окремих етнічних груп був тут менш стабільним, ніж в Одесі, а культурна ідентичність менш стійка до асимілятивних процесів. У часи криз швидко розвивалася динаміка насильства і вчорашні селяни ставали «погромниками».

У 1858 році міська дума Харкова розглянула та одноголосно ухвалила «Положення про влаштування побуту купців-євреїв». Наступного року це рішення було введено в дію наказом Александра II. За ним євреї, записані до купецтва першої гільдії, отримали дозвіл селитися за межами Смуги осілості (Levanda 1874: 912). Слідом за купцями настала черга представників інших верств єврейського населення: лікарів і студентів у 1861 році, ремісників у 1865 році. Імперська влада проводила черговий етап політики інтеграції євреїв – «злиття» (Klier 1995). При цьому зберігався принцип, закладений політикою Єкатери́ни II, який полягав у прив'язці євреїв до одного зі станів «корінного населення», яким уважали «православний російський народ» – «великоросів, малоросів і білоросів» – тобто росіян, українців та білорусів. Теза про злиття трьох народів в один «російський» як історично зумовлене явище була важливим складником імперської ідеології.

Різні види джерел становлять комплекс, який дає можливість простежити рух єврейського населення до міста й охарактеризувати переселенців. Зауважимо, що залежно від походження джерела є можливість побачити той чи той складник міграційного руху. Зокрема, у переписах населення, матеріалах статистичного комітету можна простежити загальну динаміку руху, збільшення чисельності єврейського населення міста. Документи містять інформацію стосовно статевого поділу, професійних занять, мови, яку респонденти вважали рідною. Матеріали станових корпорацій – гільдійські списки, дають можливість визначити місце попереднього проживання мігранта, час переїзду до міста, конфесійну належність, сімейний стан, додаткову економічну активність. Місцева влада чітко маркувала осіб, які сповідували юдаїзм, зокрема складаючи окремі списки осіб, що мали право на торгівлю чи іншу економічну діяльність у місті. Надання таких документів дозволяє ідентифікувати легальних мігрантів, важливих учасників державної політики інтеграції.

На окрему згадку заслуговують документи, що зберігаються у фонді спеціального департаменту при губернаторові, який регулював відносини єврейського населення регіону із губернським центром протягом перших десятиліть ХХ століття. Іншу перспективу накреслюють важливі для дослідження матеріали поліцейських і судових органів. Вони дають можливість сфокусуватися на нелегальних мігрантах, містять інформацію стосовно станової та регіональної належності, що дозволяє ідентифікувати осіб, які потрапляли в поле зору державних представників. Часто

справи затриманих розповідають нам історію їхньої подорожі, мотиви переселення й умови перебування в місті.

Присутність євреїв у Харкові простежується від кінця XVIII століття (Vuriska o začislenii 1784). Спочатку нечисленна громада мала компактне місце поселення, зосереджене на території старого міста – набережній річки Харків. Міщанська вулиця, яку вона заселяла, мала доволі промовисте неофіційне ім'я – Єврейська. Пізніше важливим елементом громади стали євреї-солдати (Bagalej & Miller 1993: 136). Тут доречно згадати тезу щодо ролі імперської армії, яка санкціонувала для євреїв, які відслужили, право проживання за межами Смуги осілости (Petrovsky-Shtern 2003: 10). У цьому рішенні Російська імперія не була винахідником. Армія разом з освітою була тією сферою, де європейські держави з XVIII століття впроваджували політику соціальної інтеграції. Служба в армії була ефективним соціальним ліфтом, утім, не надто популярним у суспільстві, принаймні до реформ 1870-х років. Навряд чи ми можемо називати таке переселення свідомим вибором, але кількість відставних євреїв-солдатів у місті постійно зростала, сягнувши 487 осіб наприкінці століття (Pervaâ vseobšaâ perepis' 1904: 209).

Єврейська солдатська спільнота Харкова сформувалася набагато раніше, ніж уряд запровадив політику, спрямовану на отримання такого права іншими групами єврейського населення, «корисними» з погляду імперської бюрократії.

Наприкінці 1830-х років солдати отримали дозвіл на відправлення релігійних обрядів, наслідком чого стало заснування першої синагоги – Міщанської або Солдатської (Kotlâr 2011: 9). З 1799 року громада мала власний цвинтар на околиці міста, хевра-кадіша (поховальне товариство) і кілька хедерів (початкових шкіл для хлопчиків). Доволі швидко єврейське населення міста поповнювалося новими представниками, не пов'язаними з військовою справою.

Іншим місцем зустрічі з євреями у першій половині XIX століття були ярмарки. З єврейськими купцями пов'язано кілька епізодів конкурентної боротьби. Наприклад, суперечки у 1801 або 1804 роках з купцями «великоросійських» губерній. Православне харківське купецтво то скаржилось на присутність євреїв і наполягало на дотриманні закону, тобто виселенні їх поза межі міста, то зверталось з проханням повернути євреїв на ярмарки (Bagalej & Miller 1993: 134–135). У Харкові великі ярмарки тривали місяцями, на них обертались мільйонні кошти, а збори від продажів були важливим складником міського бюджету. З 1835 року торговці-євреї офіційно брали постійну участь у торгах. У 1854 році до бюджету міста було внесено пункт про виділення коштів на харчування євреям, які торгували на харківських ярмарках. Місто фактично ввело відкуп на це харчування, отримуючи прибуток для міського бюджету і переживаючи скандали з боку зацікавлених осіб. Відповідальність за приготування їжі для торговців покладалася на дружин рядових гарнізону, найчастіше євреїв (Rospis' goroda 1854: 127). Зрештою, на початку 1860-х років губернатор Александр Сіверс пояснював важливість допущення євреїв на торги: «присутність євреїв слугуватиме без сумніву важливим засобом пожвавлення торговельної та промислової діяльності та підтримки економічного добробуту значної маси мешканців» (Antonov, Maslijčuk & Paramonov 2004: 116).

Однак, попри таку тривалу традицію присутності, головна проблема у формуванні харківської єврейської громади – статус міста поза Смугою осілості – залишалась неподоланою до кінця існування імперії. Про такий статус постійно нагадували представники влади – від губернатора до керівників департаментів міської управи і представників поліції (По гро́шеніу: 30).

Утім, протягом останньої третини XIX – перших десятиліть XX століття кількість євреїв у Харкові збільшувалася всупереч офіційній політиці. Єврейська громада зростала разом з містом. Сучасник писав:

Наплив мешканців у Харков відбувається за двох причин – університет робить це місто осередком вищого стану малоросів, чому сприяє також і перебування тут генерал-губернатора, торгівля і промисловість заохочують сюди всі інші стани, та дають життя всьому місту. (*Kratkoe obozrenie goroda Khar'kova* N. Milûtina: 213)

На 1858 рік у Харкові було зареєстровано 149 євреїв. Розселення громади за межі умовного гетто – місця первісного поселення, почалося лише з 1870-х років через стрімке збільшення населення в місті.

Зростання єврейської спільноти відбувалося в контексті все більших хвиль демографічного вибуху населення Харкова, основну частку якого становили мігранти. Дмитро Багалій зауважував, що на початку 1870-х років майже половина мешканців Харкова були переселенці (Bagalej & Miller 1993: 120). На 1866 рік населення міста становило 60 тис. осіб, 1879 рік – 102 тис., 1897 рік – 155 тис., 1912 рік – 238 тис. Частка єврейського населення в загальному складі містян також постійно зростала. За одноденним переписом 1866 року єврейське населення становило 775 осіб. Проте важливо, що дані було зібрано в неярмарковий період, тобто йшлося про тих осіб, які безпосередньо мешкали в місті (*Khar'kovskie gubernskie vedomosti*: 1860). Наприкінці 1860-х років єврейська громада нараховувала до тисячі осіб. Справжній бум у збільшенні чисельності громади розпочався з 1870-х років з появою залізниці та розвитком Харкова як транзитного центру між Москвою та промисловим півднем на північно-південному напрямку. На 1897 рік єврейське населення зросло до майже 10 тис. осіб, перевищивши 5 % населення міста. Багалій вказував, що: «в Харкові євреїв з кожним роком ставало все більше і більше» (Bagalej & Miller 1993: 137).

Мапа міграцій

Звідки ж з'являлись до Харкова мігранти, які щороку поповнювали єврейську громаду? Їх джерелом ставало населення багатьох губерній зі Смуги осілості, але передусім це були українські губернії. Зауважимо, що ситуація з єврейською міграцією за напрямками не збігалася з переселенням неєвреїв. Під час переписів населення міста як у 1870-х роках, на початку стрімкого зростання, так і наприкінці 1890-х років, було з'ясовано: серед тих опитуваних, які не народилися в Харкові, до 50 % становили вихідці з «великоросійських» губерній. За весь означений період гілку першості джерела неєврейської міграції утримували Курська та Орловська губернії (*Sokal'skij* 1883: 286).

Матеріали дослідження дозволяють простежити вектори руху єврейського населення до міста та певною мірою схарактеризувати переселенців (Табл. 1). Географічна мапа міграцій складається з Південно-Східного регіону – Лівобережної України, передусім повітових міст Харківської губернії, Полтавської губернії; Південно-Західного регіону – Правобережної України, щонайперше Київської та Волинської губерній і Новоросії – Південної України, де основними постачальниками мігрантів були Херсонська та Катеринославська губернії. Виділено два основні періоди міграцій: 1870–1890-ті та 1900–1914-ті роки. Така періодизація пов'язана з певними змінами напрямків міграційних потоків і їхніх кількісних показників. Фактично протягом досліджуваного періоду спостерігається переміщення мігрантів саме в цьому трикутнику. Основним центром у Південно-Східному регіоні стає Харків, у Південно-Західному – Київ, у Південному – Катеринослав і Одеса.

Таблиця 1. Міграція єврейського населення Російської імперії в Харків¹

Джерела міграційних потоків	1870–1890-ті роки, у % від загальної кількості мігрантів	1900–1914-ті роки, у % від загальної кількості мігрантів
Південно-східний регіон (Харківська, Полтавська губ.)	45	40
Південно-західний регіон (Київська, Волинська губ.)	40	30
Південний регіон (Херсонська, Єкатеринославська губ.)	12	23
Литовсько-білоруський регіон (Віленська, Могильовська губ.)	3	6
Молдавський регіон (Бесарабська губ.)	-	0,5
«Великоросійські губернії» (Курська, Воронежська губ.)	-	0,5

Менш численним був рух єврейських мігрантів з литовських, білоруських – Віленської, Могильовської та Гродненської губерній, а наприкінці періоду з молдавських земель і російських регіонів – Бесарабської губернії, Московської,

¹ Джерела: Delo o navedenii spravok o soslovnoij prinadležnosti lic pričislennyh k kupečestvu i mešanstvu, f. 1760, op. 1, spr. 262, ark. 1–49, CDIAK України; O vydače kopij, spravok, udostoverenij, sviditel'stv i vidov na žitel'stvo, f. 45, op. 1, t. 1, spr. 487, ark. 1–94, DAHO; O dostavlenii raznym mestam i licam raznyh svedenij, f. 45, op. 1, t. 1, spr. 1, ark. 1–669, DAHO; O zasviditel'stvovanii prigovorov mešan i cehovyh na perečislenie v drugie sosloviâ, f. 45, op. 1, t. 1, spr. 22, ark. 1–26, DAHO. Raporta uezdnyh ispravnikov o evreâh pribyvaûših na žitel'stve, f. 4, op. 187, spr. 470, ark. 1–61, DAHO; O razrešenii evreâm proživaûšim v gorode Khar'kove zanimat'sâ raznym remeslom, f. 4, op. 187, spr. 478, ark. 1–90, DAHO; Po prošenii evreev o razrešenii im vremenno prebyvat' v gorode Khar'kove, f. 4, op. 187, spr. 899, t. 1, ark. 1–112, DAHO; O vydače udostoverenij evreâm na pravo žitel'stva v gorode Khar'kove, f. 4, op. 187, spr. 906, t. 1, ark. 1–29, DAHO.

Курської та Воронежської губерній. Основні міста, до яких як певну категорію містян (купців, міщан, цехових та ін.) було приписано переселенців: Київ і Бердичів, Херсон і Єкатеринослав, Полтава і Кременець, Вільно, Могильов і Кишинів (Delo o navedenii spravok; O vydače kopij; O dostavlenii; O zasvidetel'stvovanii).

Протягом усього періоду основними територіями, з яких до Харкова мігрувало єврейське населення, були Південно-Східний і Південно-Західний регіони. Протягом 1870–1890-х років з міст Лівобережжя прибувало від 40 до 55 % мігрантів (Raporta uezdnyh ispravnikov; O razrešenii; Po prošenii; O vydače). На цьому напрямку доволі високі показники були і серед неєврейської міграції. Харків – головний економічний центр регіону, зі зростаючою економікою, зокрема, закладами стаціонарної торгівлі, промисловістю, банківською сферою, був справжнім магнітом для різних категорій населення повітових міст губернії: Лозової, Люботина, Чугуєва, Куп'янська, Ізюма. За ці десятиліття відбувався потужний рух з сусідньої Полтавської губернії – як і з самої Полтави, так і з повітових міст (Po voprosu).

Слід відзначити, що на шляху до Харкова переселенець долав певні «транзитні пункти». Чимало мігрантів опинялись у Харкові, перевівшись до місцевих купців, ремісників, цехових з Києва, Бердичева або Кременчуга. Однак подорожі траплялися й довші. Наприклад, Ефраїм Бреннер, який у 1897 році був міщанином у Ліваві, 1904 року записався до того ж стану в Лужську, місті Санкт-Петербурзької губернії, а вже 1905 року записаний до першої гільдії харківського купецтва (Gil'dejskij spisok 1905: 3).

Губернське місто концентрувало до 80 % єврейського населення свого регіону протягом усього періоду. Чимало мігрантів приписувалися до губернського міста з повітових. У такий спосіб Куп'янськ або Чугуїв ставали перехідним містком до Харкова. Багато хто волів позбутись офіційного припису. У 1901 році Харківська міська управа подала запит до поліцеймейстера, вимагаючи пояснити: «на якій підставі живуть у Харкові особи, які отримали свідоцтва прикажчиків від управ інших міст» (O vydače: 35).

Чому євреї з Бердичева або Києва не опинявся відразу в Харкові, а обирав Кременчук або Чугуїв? По-перше, мігранти намагалися не переїжджати занадто на незнайоме місце. Було важливим створення мережі зі знайомих, родичів, що забезпечувало нормальну адаптацію (Hatton 2001: 12). У такий спосіб старожили знайомили новачків з прийнятими нормами поведінки. Це дозволяло пройти певну соціалізацію, зрештою, просто зменшувало витрати (Hareven 1982; Spitzer 2014). У традиційному суспільстві це видавалося абсолютно необхідним. Така мережа створювалася поступово, долаючи регіон за регіоном, її відсутність могла затримувати міграційні потоки. Отже, на шляху з Бердичева до Харкова певний час необхідними були Полтава і Кременчук як транзитні пункти. По-друге, перевагу повітових міст можна вбачати і у відносній легкості приписатися до маленького міста з меншою конкуренцією, можливо, меншими витратами під час спілкування з чиновниками і поліцією, а також у дешевших свідоцтвах – праві на діяльність для купців або ремісників.

Протягом 1870–1890-х років мігранти з Південно-Західного регіону, передусім з Київської губернії, становили від 30 до 40 % від загальної кількості євреїв-переселенців до міста (Перепись о евреях; О выдаче). Значна кількість мігрантів з Київської губернії з'явилася в другій половині 1880-х років, після посилення контролю за проживанням євреїв у Києві та масових депортацій з міста. Можливо, дещо неочікувано переслідування частково мали протилежний ефект, мігранти вирушали далі від Смуги осілості, а не повертались до неї.

У цей же період Новоросія, південний вектор, був мінімально представлений мігрантами. Вочевидь, це результат дії іншого, не менш потужного магніту – Одеси, яка з середини XIX століття набула незаперечного статусу єврейської метрополії. 1860–1870-ті роки були доволі сприятливі для єврейського населення міста, попри відомий вибух антиєврейського насильства 1871 року та навіть повторення «погромів» на півдні протягом 1881–1882 років. Принаймні на той момент Харків не виглядав більш привабливим для потенційних мігрантів. На доволі низькому рівні до 1890-х років відбувалася міграція з литовських і білоруських земель. Мігранти до Харкова переважно представляли не маленькі міста, а значні центри – Вільно, Могильов. Ситуація змінилася на межі століть. Значно, на 22-28 %, підвищилася кількість мігрантів з півдня – Херсона, Єкатеринослава, Одеси (Список евреев; О разгезеніи). Також зросла кількість мігрантів з білоруських земель, з'явився новий центр міграції – Кишинів. Поява кишинівських мігрантів після 1903 року може мати зв'язок з вибухами антиєврейського насильства в місті. Купці й ремісники шукали більш спокійного місця для власної професійної діяльності та безпеки для своїх родин.

Портрет громади

Важливим бачиться питання соціальної структури і сфери зайнятості переселенців, які обирали Харків. Можна було би спрогнозувати, що єврейська громада складалася з визначених державою «корисних» верств, професійна діяльність яких була пов'язана зі становою належністю. Також можна було би передбачити, що представники цієї громади виступали, так би мовити, агентами модернізації, які оволодівали новими професіями індустріального, модерного міста.

Серед багатьох етноконфесійних груп Російської імперії євреї представляли одну з найбільш урбанізованих. Єврейська та неєврейська міграція істотно різнилися за становою належністю. Перша переважно представлена міськими верствами, друга – значною мірою селянською. Навіть наприкінці XIX століття значну частину міських мешканців імперії як столичного Санкт-Петербурга, так і губернського Харкова, становили селяни, принаймні приписані до цього стану (переважно православні) росіяни та українці. Єврейська громада Харкова фактично не мала свого селянства. Перепис 1897 року нараховує серед євреїв міста 63 селянина разом із членами родин. Основними верствами були ремісники, купецтво, студентство і військові. Протягом усього періоду представництво євреїв Харкова в цих групах постійно збільшувалося (О выдаче свидетел'stv; О засвидетел'stvovanii; Spiski evreev).

Найвагомішою, принаймні з погляду економічного впливу та ролі в міському самоврядуванні, соціальною групою в єврейському середовищі виступало купецтво. Потрапити до міста через отримання гільдійського свідоцтва – це був той шлях, яким користувалися сотні мігрантів. До купецтва записувалося чимало міщан зі Смуги осілості, наприклад у 1905 році це зробили два брати Бараги з Бердичева (Gil'dejskij spisok 1905: 5–6). З 1859 року для єврея зі Смуги осілості гільдійське свідоцтво було можливістю перевезти всю родину, тобто одружених синів з родинами, прислугу, робітників юдейського віросповідання – десятки людей. З 1870-х до 1910-х років частка євреїв у середовищі харківського купецтва поступово зростала, перевищивши 80 % представників першої гільдії наприкінці періоду (Gil'dejskij spisok 1902; Gil'dejskij spisok 1905).

Купці прибували до Харкова з повітових міст губернії. Міцний зв'язок простежується між купецтвом Харкова і Києва. Десятки київських купців поповнювали харківську верству з 1859 до 1917 року. Доволі активно купецтво поповнювали вихідці з Новоросії (Gil'dejskij spisok 1870; Gil'dejskij spisok 1882; Gil'dejskij spisok 1893; O vudače). Протягом усього часу простежується постійний рух харківських купців до Києва, Москви, Єкатеринослава, Ялти.

Євреї були істотно представлені серед ремісників і цехових, а з 1890-х років – серед промислових робітників (O razrešenii). Усі ці групи становили міщанську верству, яка з 1870-х років була найчисленнішою в єврейському середовищі міста. Ремісники прибували до Харкова з Полтавської та Київської губерній, білоруських і литовських губерній. За твердженням сучасників, ремісники і майстри в Харкові могли добре заробляти, що заохочувало до переселення в місто (Gordeenko 1883: 14). Найбільше єврейських ремісників було залучено для виготовлення одягу, поліграфічних виробів, оброблення металів і продуктів тваринництва.

З 1870-х років серед єврейського населення збільшувалася кількість студентів і представників вільних професій (O vudače svidetel'stv). Багалій повідомляє про 20 єврейських студентів у Харківському університеті вже у 1860-х роках (Bagalej & Miller 1993: 136). З позиції пропагованої політики «злиття» годі переоцінити цей факт.

До 1870-х років сотні єврейських випускників гімназій та університетів кардинально інтегрували всю єврейську інтелігенцію, тимчасово ввівши її в зону культурного впливу російської. (Natans 1994: 24)

Медицина і право традиційно були найбільш популярними спеціальностями для навчання. Вони давали випускникам можливість залишитися працювати за межами Смуги, що нерідко ставало основною мотивацією студентів. Зворотною стороною такої мотивації ставала неможливість потрапити на справді бажаний факультет через відсутність квот і неможливість знайти роботу (Šejnis 1911: 22). Недаремно сучасник згадував: «У Полтаві майже не було випадку, щоб єврей-гімназист вступав не на медичний факультет» (Slizberg 1933: 111), що цілком відповідало й харківській ситуації. Навіть квотування вищих закладів для студентів-євреїв у 1880-х роках не змусило їх у Харкові відмовитись від привабливих професій. Наприклад, 1866 року на медичному факультеті 20 %, за іншими даними, 40 % студентів були євреї (Spisok studentov 1866: 1–43). Майбутні студенти, а також особи,

які вже мали лікарську або юридичну практику, прибували до Харкова з Правобережжя та Новоросії. Революція 1905 року сприяла покращенню ситуації, збільшивши кількість єврейських студентів у харківському університеті до 12,2 %, у технологічному інституті до 23,6 % (Ivanov 2007: 68, 74).

Назвавши основні верстви, які представляли єврейську громаду, ще раз зауважимо, що за офіційними лаштунками існували доволі значні групи, які мешкали в місті нелегально. Їхні представники фігурують лише в поліцейських звітах. У документах бачимо сотні торговців старими меблями, одягом і металобрухтом, шевців і чоботарів. Ми не можемо визначити точну кількість цієї прихованої частини громади, але впевнено можемо казати, що вона становила значну частку єврейського населення протягом усього періоду. Це не було таємницею для імперських чиновників. Зокрема, 1881 року губернатор вимагав від міського голови «повідомити про дрібних торговців-євреїв на ринках не лише на підставі офіційних даних, але й відповідно до реального становища» (Po voprosu: 2).

До стрімкого пошвавлення індустрії протягом 1890-х років основним заняттям серед євреїв Харкова була дрібна торгівля. Окрім купців-гільдійців, в цій сфері діяли євреї, які ставали прикажчиками, торгували у крамницях тощо. За списком 1901 року, серед 92 прикажчиків Харкова, 69 були євреї (O vydače: 178). Але так само торгували десятки осіб, записаних до ремісничих і цехових списків. Наприклад, Ян Ходоров, колишній бердичівський міщанин, був записаний харківською ремісничою управою як палітурник. У 1881 році він потрапив до поліції як торговець книжками на Благовіщенському ринку (Po voprosu: 5).

Чимало ремісників подавали заяви щодо отримання торгових документів, нерідко не досягаючи успіху в цій справі. Крім того, торгівлею на ринках міста займалися чимало відставних солдатів-євреїв і міщан. Більшість нелегалів, які потрапляли до поліцейських протоколів, також вели торгівлю. Звинувачення євреїв у невідповідності задекларованих занять реальному становищу постійно наявні в документах. Наприклад, майстер зі скляного цеху міг виявитися журналістом, а служба лікаря-єврея – конторником у промисловій установі. Зауважимо, що така невідповідність була так само властивою неєврейському населенню. Втім, у напіваграрному суспільстві, де значну частину навіть міського населення становили селяни, зосередженість євреїв у певних сферах, вочевидь, привертала більшу увагу.

Підсумки

Харків як «острів», єврейське населення якого наприкінці досліджуваного періоду не перевищувало 6 %, оточене «неєврейським морем», начебто не дає можливості проводити паралелі з набагато більшими спільнотами Одеси й Києва. Втім, специфіка формування єврейських спільнот, особливо з 1870-х років, була схожа. Харків мав пізніший за Одесу старт і дальшу за Київ дистанцію, однак його громада зростала не менш впевнено й успішно інтегрувалась у місті. Основні потоки мігрантів представляли населення українських губерній, які належали до Смуги осілости. Цей момент відрізняє єврейську міграцію від неєврейської. Остання від 1860-х років була

істотно представлена «великоросійськими» губерніями. Білоруський, литовський та молдавський напрямки за чисельністю мігрантів значно поступалися українському. Пояснення ситуації можна шукати в більш сприятливих умовах для подорожей на «короткі дистанції». Для мігранта, який прибував з більш віддалених місць, були необхідні транзитні пункти і час на створення мережі зі знайомих і родичів.

Постійна міграція єврейського населення до міста протягом досліджуваного періоду сформувала в Харкові доволі численну єврейську громаду. Однак якщо держава намагалась створити її як певною мірою «зразкову» з купецтва, студентів і ремісників, то у випадку Харкова так не сталося. Коли Натан Меїр пише про певною мірою еkleктичну громаду Києва (Meig 2010: 22), ми би радше говорили про «повнокровну» громаду, у якій були представлені фактично всі можливі верстви міста – заможні купці, освічені юристи і лікарі, студенти і чорноробочі, дрібні торговці лахміттям і прислуга тих же єврейських купців. Громада зосереджувала свої економічні інтереси у широкому спектрі занять, які пропонувало місто, що зростало. Певною мірою ми могли би представляти єврейську громаду як «агентів модернізації», які опановували нові професії, – юристів, маклерів, промислових робітників. Насправді ж це ввело б нас в оману, не давши під тоненькою плівкою побачити інше. Більшість євреїв зберігала традиційні заняття – дрібну тогрівлію, ремісництво тощо. Ми радше воліли би говорити про єврейську спільноту Харкова як про частину того традиційного суспільства, яке змінювалося та намагалось адаптуватися до цих змін.

Спробуємо окреслити досвід, який здобуло єврейське населення, інтегруючись у велике імперське місто – Харків. Що змушувало переселенця обирати життя саме тут і чи змінювало його нове середовище? Щодо останнього, то ми висуваємо власну гіпотезу. Протягом означеного періоду традиційне суспільство Російської імперії переживало великі трансформації в різних сферах. Однак жоден з цих процесів навіть наприкінці періоду не було завершено. Представники влади, місцева інтелігенція, пересічні громадяни, чиї слова залишились у джерелах, часто доволі болісно, а нерідко й агресивно сприймали ці процеси. У великому місті за короткий час опинялося багато нових людей. Неосвічені селяни залишалися непомітними, євреї, які залучалися передусім до міських секторів економіки, привертали увагу. Мігрантів до великого міста не лише притягували можливості, але й виштовхували обставини. Занепад традиційного економічного життя на Правобережній Україні означав початок великого руху євреїв з містечок, зокрема до Харкова. Переселенці не адаптовувались швидко. Іноді й наступна генерація зберігала стратегії поведінки своїх батьків у контактах з владою та неєврейським населенням, побутових практиках, обранні сфер зайнятості (Stampfer 1995: 42). У різних містах імперії, згадаємо ту ж Одесу, соціальні негаразди призводили до відкритих проявів насильства. Ми зазначали, що Харків оминули такі явища, як «погроми», втім, представляти місто територією міжнаціональної злагоди було б щонайменше перебільшенням.

Перспективою дослідження вбачається вихід за межі представлення міграційних рухів як демографічних процесів. Місто періоду пізньої Російської імперії завдяки міграціям включало нові групи населення, однією з яких були євреї. Полікультурність цього простору передбачала взаємовпливи різних груп і створювала

нове середовище. Велике місто ставало своєрідною соціальною лабораторією, в якій ми спостерігаємо комунікацію цих спільнот. Дослідження міграцій дає змогу уважніше придивитись, що в обміні давала і що отримувала єврейська громада. Чи справді євреї «брали штетл з собою» (Petrovsky-Shtern 2014: 309), тобто зберігали власні традиції, які, поступово змішуючись з підвалинами життя неєврейського оточення, створювали нову єврейську ідентичність? На мігрантів можна спробувати поглянути як на носіїв певних культурних особливостей. Міграційні процеси спричинювали трансфери певних культурних моделей. Ми можемо сприймати мігрантів як агентів таких трансферів. Мігранти не лише змінювалися в новому для себе середовищі, але й самі впливали на нього. Такий погляд здається важливим, враховуючи тезу про істотні регіональні відмінності в мові, звичаях тощо, які до початку ХХ століття зберігалися в окремих спільнотах переселенців (Stampfer 1995: 29).

Bibliography:

- Alroey, Gur. (2015). Two Historiographies: Israeli Historiography and the Mass Jewish Migration to the United States, 1881–1914. *The Jewish Quarterly Review* 105: 99–129.
- Antonov, Andrej and Maslijčuk, Vladimir. (2004). *Istoriâ Khar'kovskogo gorodskogo samoupravleniâ 1654–1917* [from Rus.: History of Kharkov city self-government 1654–1917]. Khar'kov: Region-inform.
- Bagalej, Dmitrij & Miller, Dmitrij. (1993). *Istoriâ goroda Khar'kova za 250 let ego sušestvovaniâ. 1655–1905* [from Rus.: The history of the city of Kharkov for 250 years of its existence. 1655–1905]. Khar'kov: Khar'kovskaâ knižna fabrika im. M. V. Frunze.
- Baines, Dudley. (1985). *Migration in a Mature Economy: Emigration and Internal Migration in England and Wales, 1861–1900*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bemporad, Elissa. (2013). *Becoming Soviet Jews: The Bolshevik Experiment in Minsk*. Bloomington: Indiana University Press.
- Bondarenko, Svetlana. (2016). *Kharkiv: šo podivitisâ, de zupinitisâ, âk distatisâ* [from Ukr.: Kharkiv: what to see, where to stay, how to get there]. *UKRAINE IS*, August 19, <https://www.ukraine-is.com/uk/xarkiv-yak-distatisya-de-zupinitisya-shho/> (accessed 2 June 2022).
- Delo o navedenii spravok o soslovnoj prinadležnosti lic pričislennyh k kupečestvu i mešanstvu* [from Rus.: The case of making inquiries about the class affiliation of persons classified as merchants and townee]. f. 1760. op. 1. spr. 262: 1–49. Central'nij deržavnij iŝtoričnij arhiv Ukraïni [from Ukr.: Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv].
- Gerasimov, Il'â. (2009). Urban Tales: social'naâ dinamika pozdneimperskogo goroda čerez prizmu ètničeskoj prestupnosti, slučaj Odessy [from Rus.: Urban Tales: social dynamics of the late imperial city through the prism of ethnic crime, the case of Odessa]. *Kul'tura gorodov Rossijskoj imperii na rubeže XIX – XX vekov* [from Rus.: Cultures of the cities of the Russian Empire at the turn of the 19th – 20th centuries]. Sankt-Peterburg: Evropejskij dom, 282–298.
- Gil'dejskij spisok 1882* [From Rus.: Guild list 1882]. f. 45. op. 19. spr. 356 a: 1–292. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- Gil'dejskij spisok 1893* [from Rus.: Guild list for 1893]. f. 45. op. 19. spr. 1071 a: 1 – 206. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- Gil'dejskij spisok 1902* [from Rus.: Guild list for 1880]. f. 45. op. 19. spr. 1825: 1 – 169. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].

- Gil'dejskij spisok 1905* [from Rus.: Guild list 1905]. f. 45. op. 6. 1, spr. 559. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- Gil'dejskij spisok na 1880 hod* [from Rus.: Guild list for 1880]. f. 45. op. 19. spr. 238: 8–9. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- Gil'dejskij spisokna 1870* [From Rus.: Guild list for 1870]. f. 45. op. 19. spr. 734: 1–353. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- Gofmajster, Aleksis. (2011). Vorože braterstvo: rosijs'ke êvrejstvo ta ukraïns'ke naciotvorennâ [from Ukr.: Enemy brotherhood: Russian Jewry and Ukrainian nation-building]. *Procesi naciotvorennâ* [From Ukr.: Ukraine. Processes of nation building]. Kïiv: K. Ì. S, 202–210.
- Gordeenko, Egor. (1883). *Khar'kovskoe gorodskoe samoupravlenie, nuždy ego i nedostatki, sostoânie obšestvennogo hozâjstva i promyslov* [from Rus.: Kharkiv city self-government, its needs and shortcomings, the state of the public economy and crafts]. Khar'kov: Tip. gubernskogo pravleniâ.
- Hareven, Tamara. (1982). *Family Time and Industrial Time: The Relationship Between the Family and Work in a New England Industrial Community*. New York: Cambridge University Press.
- Hatton, Timothy & Williamson, Jeffrey. (1998). *The Age of Mass Migration: Causes and Economic Impact*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Hatton, Timothy. (2001). The Age of Mass Migration: what we can and can't explain. *Migration and Mobility*. London: Macmillan, 11–29.
- Igor' Terehov: Norman Foster načal rabotat' nad planom rekonstrukcii Khar'kova [from Rus.: Igor Terehov: Norman Foster started working on a plan for the reconstruction of Kharkov]. Oficijnij sajt Harkivs'koï mi's'koï radi [Official website of Kharkiv City Council]. 19.04.2022. Available at <https://www.city.kharkov.ua/ru/news/-50453.html> (accessed 01 June 2022).
- Ivanov, Anatolij. (2007). *Evrejskoe studenčestvo v Rossijskoj imperii načala XX veka: kakim ono bylo? Opyt sociokul'turnogo portretirovaniâ* [from Rus.: Jewish students in the Russian Empire at the beginning of the 20th century: what was it like? The experience of socio-cultural portraiture]. Moskva: Novyj hronograf.
- Klier, John. (1995). *Imperial Russia's Jewish Questions, 1855–1881*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kotlâr, Evgenij. (2011). *Evrejskij Khar'kov. Putevoditel' po istorii, kul'ture i mestam pamâti* [from Rus.: Jewish Kharkov. A guide to history, culture and places of remembrance]. Khar'kov: Khar'kovskaâ gosudarstvennaâ akademiâ dizajna i iskusstv.
- Kratkoe obozrenie goroda Khar'kova N. Milûtina [from Rus.: A brief overview of the city of Kharkov by N. Milyutin]. (1838), *Žurnal Ministerstva Vnutrennih Del* [from Rus.: Journal of the Ministry of Internal Affairs] 4: 197–232.
- Kravčenko, Volodimir. (2011). *Ukraïna, imperiâ, Rosiâ* [from Ukr.: Ukraine, Empire, Russia]. Kïiv: Kritika.
- Levanda, Vitalij. (1874). *Polnyj hronologičeskij sbornik zakonov i položenij kasaûšihâ evreev, ot Uloženiâ carâ Alekseâ Mihajloviča do nastoâšego vremeni, ot 1649–1873* [from Rus.: A complete chronological collection of laws and regulations concerning the Jews, from the Code of Tsar Alexei Mikhailovich to the present, from 1649–1873]. Sankt-Peterburg: tipografiâ K. V. Trubnikova.
- Lindner, Rainer. (2006). *Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860–1914. Industrialisierung und soziale Kommunikation im südlichen Zarenreich*. Konstanz: Universitätsverlag Konstanz.
- Lisâk-Rudnic'kij, Ìvan. (1994). *Rolâ Ukraïni v novitnij istorii* [from Ukr.: The role of Ukraine in modern history]. *Ìstorični ese* [from Ukr.: Historical essays]. Kïiv: Osnova, 1994.
- Meir, Natan. (2010). *Kiev Jewish Metropolis a History, 1859–1914*. Bloomington: Indiana University Press.

- Natans, Bendžamin. (1994). Za čertoj: evrei, russkie, evrejskij vopros v Peterburge (1855–1880) [from Rus.: Beyond the Pale: Jews, Russians, the Jewish Question in St. Petersburg, 1855–1880]. *Vestnik evrejskogo universiteta* [from Rus.: Bulletin of the Jewish University] 2: 18–31.
- Nathans, Benjamin. (2002). *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*. London: University of California Press.
- O dostavlenii raznym mestam i licam raznyh svedenij* [from Rus.: About delivery to different places and persons of different information]. f. 45. op. 1, spr. 1, ark. 1–669. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- O razrešenii evreâm proživaûšim v gorode Khar'kove zanimat'sâ raznym remeslom* [from Rus.: On the permission for Jews living in the city of Kharkov to engage in various crafts]. f. 4, op. 187, spr. 478, ark. 1–90. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- O razrešenii evreâm vremenno i postoânno proživat' v gorode Khar'kove* [from Rus.: On allowing Jews to temporarily and permanently reside in the city of Kharkov]. f. 4, op. 187, spr. 450, ark. 1–52. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- O vyâsnenii prav na žitel'stvo v gorode Khar'kove evreev, sostoâših na službe u Khar'kovskogo 1j gil'dii kupca Dobkina* [from Rus.: On the clarification of the rights of residence in the city of Kharkov of Jews who are in the service of the Kharkov 1st guild of the merchant Dobkin]. f. 4. op. 187. spr. 291, ark. 5. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- O vydače kopij, spravok, udostoverenij, svidetel'stv i vidov na žitel'stvo* [from Rus.: On the issuance of copies, certificates, certificates, certificates and residence permits]. f. 45. op. 1, spr. 487, ark. 1–94. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- O vydače svidetel'stv, udostoverenij i kopij po raznym predmetam* [from Rus.: On the issuance of certificates, certificates and copies in various subjects]. f. 45, op. 1, t. 3, spr. 2336, ark. 1–100. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- O vydače torgovyh dokumentov licam iudejskogo veroispovedaniâ* [from Rus.: On the Issuance of Trade Documents to Persons of the Jewish Religion]. f. 45, op. 6, t. 1, spr. 342. 1–332. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- O vydače udostoverenij evreâm na pravo žitel'stva v gorode Khar'kove* [from Rus.: On the issuance of certificates to Jews for the right of residence in the city of Kharkov]. f. 4, op. 187, spr. 906, t.1, ark. 1–29. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- O zasvidetel'stvovanii prigovorov mešan i cehovyh na perečislenie v drugie sosloviâ* [from Rus.: On the certification of sentences of petty bourgeois and guilds for transfer to other estates]. f. 45. op. 1, spr. 22. 1–26. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- Obšij svod po imperii rezul'tatov razrabotki dannyh pervoj vseobšej perepisi naseleniâ, proizvedennoj 28 ânvarâ 1897 goda* [from Rus.: A general summary of the results of the development of data on the empire of the first general census, carried out on January 28, 1897]. (1905). Sankt-Peterburg: parovaâ tipografiâ N. L. Nirkuna.
- Perepiska o evreâh i poverka evrejskih knjig* [from Rus.: Correspondence about Jews and verification of Jewish books]. f. 45, op. 1, t. 3, spr. 2339, ark. 1–139. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- Pervaâ vseobšââ perepis' naseleniâ Rossijskoj imperii 1897 g., Khar'kovskaâ guberniâ* [from Rus.: The first general census of the population of the Russian Empire in 1897, Kharkov province]. (1904). 47. Sankt-Peterburg: Tipografiâ Porohovšikova.
- Petrovskij-Štern, Johanan. (2003). *Evrei v ruskoj armii, 1827–1914* [from Rus.: Jews in the Russian army, 1827–1914]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.
- Petrovsky-Shtern, Yohanan. (2014). *The Golden Age Shtetl: a new history of Jewish life in East Europe*. Princeton: Princeton University Press.

- Po prošeniû evreev o razrešenii im vremennno prebyvat' v gorode Khar'kove* [from Rus.: At the request of the Jews for permission to temporarily stay in the city of Kharkov]. f. 4, op. 187, spr. 899, t. 1, ark. 1–112. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- Po prošeniû Khar'kovskogo mešanina, evreâ Il'i Rabinoviča* [from Rus.: At the request of the Kharkov tradesman, Jew Ilya Rabinovich]. f. 4, op. 187, spr. 119. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- Po voprosu o evreâh* [from Rus.: On the issue of the Jews]. f. 45. op. 1, spr. 891, ark. 4. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- Portnov, Andrij. (2016). Čomu Harkiv i Dnipropetrovs'k na stali Donec'kom i Luganskom? [from Ukr.: Why did Kharkiv and Dnipropetrovsk not become Donetsk and Lugansk?]. Available at <https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/02/4/148912/> (accessed 01 June 2022).
- Publična diskusiâ. (2022). HŠA: arhitektura, vijna, osvita [from Ukr.: KhSA: architecture, war, education]. Available at <https://kharkiv.school/digest/dyskusiya-hsha-arhitektura-vijna-osvita/> (accessed 02 June 2022).
- Raporta uezdnyh ispravnikov o evreâh pribyvaûših na žitel'stve* [from Rus.: Reports of county police officers about Jews arriving at residence]. f. 4, op. 187, spr. 470, ark. 1–61. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- Romanenko, Valentin. (2022). Nacisti povernulisâ: rosiâni poškodili vže drugij memorial Źertvam Golokostu v Ukraïni [from Ukr.: The Nazis are back: the Russians damaged the second memorial to the victims of the Holocaust in Ukraine]. *Ukrains'ka pravda* [from Ukr.: Ukrainian Pravda]. Available at <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/26/7334753/> (accessed 05 June 2022).
- Rosijs'kì sili včinâût' âk nacisti – Moše Reuven Asman [from Ukr.: Russian forces act like Nazis – Moshe Reuven Assman]. Radio Svoboda [from Ukr.: Radio Svoboda] 11.05.2022. Available at <https://www.radiosvoboda.org/a/moshe-reuven-asman-rosiyski-syly-vchynayut-yak-natsysty/31844071.html> (accessed 05 June 2022).
- Rospis' goroda Khar'kova na 1854 god* [from Rus.: The budget of the city of Kharkov for 1854]. f. 44, op. 2, spr. 338 a. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- Scott, Ury. (2012). *Barricades and Banners. The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry*. Stanford: Stanford University Press.
- Šejnis, David. (1911). *Evrejskoe studenčestvo v cifrah* [from Rus.: Jewish students in numbers]. Kiev: Pečatnâ Iosifa Šejnfel'da.
- Sliozberg, Genrih. (1933). *Dela minuvših dnei. Zapiski russkogo evreâ* [from Rus.: Things of the past. Notes of a Russian Jew]. Pariž.
- Sokal'skij, Vladimir. (1883). Gotova li Rossiâ k perepisi [from Rus.: Is Russia ready for the census?]. *Statističeskij listok* [from Rus.: Statistical sheet], 10.
- Spiski evreev proživaûših v Khar'kovskoj gubernii* [from Rus.: Lists of Jews living in the Kharkov province]. f. 4, op. 187, t. 1, spr. 936, ark 1–52. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- Spisok evreev proživaûših v Khar'kove* [from Rus.: List of Jews living in Kharkov]. f. 4, op. 187, spr. 203, ark. 1–81. Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti [from Ukr.: State archive of the Kharkiv region].
- Spisok studentov i dopušennyh k slušaniiu lekcij imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta na 1866–1867 akademičeskij god* [from Rus.: List of students and lecturers admitted to listening to lectures of the Imperial Kharkov University for the 1866–1867 academic year]. (1866). Khar'kov: 1–43.
- Spitzer, Yannay. (2014). Pogroms, networks and migration. The Jewish migration from the Russian Empire to the United States 1881–1914. Available at yannayspitzer.net (accessed 01 June 2022).

Stampfer, Shaul. (1995). Patterns of Internal Jewish migration in the Russian Empire. *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. Tel-Aviv: Frank Cass.

Vypiska o začislenii evreev, živuših v Khar'kove po ih želaniû v raznye sosloviâ i zaprešenii prinuditel'nogo pereseleniâ ih v Novorossijskuû guberniû 1784 [from Rus.: An extract on the enrollment of Jews living in Kharkov at their request in different classes and the prohibition of their forced resettlement in the Novorossiysk province 1784]. f. 1709. op. 2. spr. 82: 1–474. Central'nij deržavnij istoričnij arhiv Ukraïni [from Ukr.: Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv].

Zipperstein, Steven. (1986). *The Jews of Odessa. A Cultural History, 1794–1881*. Stanford: Stanford University Press.